

L'ESTUDI DE LA CASA PROTOHISTÒRICA A CATALUNYA I ÀREES ADJACENTS: PROPOSTA TIPOLÒGICA I TERMINOLÒGICA

MARIA CARMÉ BELARTE

*Becària postdoctoral de la Generalitat de Catalunya,
adscrita a la UMR 154 del CNRS de Lattes-Montpellier*

RESUM

En aquest article proposem una tipologia de la casa protohistòrica a Catalunya, a partir de les dades proporcionades pels assentaments excavats en els darrers anys, i la comparem amb les dades existents per a les zones del Llenguadoc i País Valencià. Prèviament, hem cregut necessari d'establir una terminologia adequada aplicable a l'estudi dels espais construïts, especialment domèstics. La intenció d'aquestes propostes (terminològica i tipològica) és doble: per una part, posar en evidència la diversitat de tipus estructurals, per tal de plantejar-ne les causes; d'altra part, facilitar la descripció de l'arquitectura domèstica en treballs posteriors.

PARAULES CLAU

Catalunya, protohistòria, arquitectura domèstica, tipologia, terminologia.

RÉSUMÉ

Dans cet article on essaie une typologie de la maison en Catalogne pendant la protohistoire, à partir des données apportées par les gisements fouillés pendant les derniers années, et on en fait une comparaison avec les données existantes pour les sites du Languedoc et du Pays Valencien. Préalablement, il a été nécessaire l'établissement d'une terminologie adéquate pour l'étude des espaces bâtis, spécialement pour ceux de caractère domestique. L'intention de ces propositions (celle terminologique et celle typologique) est double: d'une part, mettre en évidence la diversité des types structuraux, pour en questionner les causes; d'autre part, rendre plus facile la description de l'architecture domestique de travaux futurs.

MOTS CLEF

Catalogne, protohistoire, architecture domestique, typologie, terminologie.

INTRODUCCIÓ

L'estudi de la casa a la protohistòria, que havia estat bandejat durant molt temps, ha atret l'interès de nombrosos investigadors en els darrers anys; tant és així que s'han realitzat col·loquis i publicacions monogràfiques dedicades a aquest tema¹, que revelen una tendència a la realització d'estudis molt més acurats en relació a etapes anteriors de la inves-

tigació, tant des del punt de vista dels treballs d'excavació com del registre de les dades i llur interpretació posterior. No obstant això, encara queden molts aspectes per acabar d'establir, entre els quals cal destacar l'establiment d'una terminologia clara per a l'estudi dels espais construïts, especialment per a aquells de funció domèstica, així com l'elaboració d'una tipologia de cases; ambdós aspectes poden resultar útils a l'hora de descriure i estudiar els nuclis d'hàbitat.

El primer problema que es presenta és la pròpia definició de la casa i la clara atribució funcional de tots els espais identificats a l'interior d'un assentament. La resolució d'aquest problema no sempre és fàcil, ni tan sols sempre és possible, especialment quan es tracta d'excavacions antigues, amb

¹ *Arqueologia Espacial (Coloquio sobre el microespacio)*, 9. Terol, 1996; *Habitat et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la protohistoire (Colloque International, Arles-sur-Rhône)*, 1989; *Cota Zero*, núm. 10, 1994.

registre i interpretació no sempre fiables. De tota manera, actualment hi ha un conjunt de jaciments que han estat excavats en extensió i amb metodologia acurada durant els darrers anys i que pot proporcionar documentació suficientment abundant com per poder individualitzar les unitats domèstiques i fer un primer intent d'establir-ne una tipologia, que és la que es presenta en aquest treball i que, igual que la proposta terminològica, ja va ser recollida en la nostra Tesi Doctoral.² La documentació emprada per realitzar aquesta tipologia pertany sobretot a jaciments catalans del període ibèric, si bé també fem referència als precedents del bronze final i la primera edat del ferro. Així mateix, hem intentat establir una correlació entre els tipus de cases de Catalunya i els de les àrees adjacents del Llenguadoc i País Valencià.

PROBLEMES TERMINOLÒGICS

Quan analitzem la literatura arqueològica existent per als períodes i àrees estudiades, un tret fàcilment observable és la manca d'uniformitat en la terminologia emprada per designar els diversos tipus d'espais que hom pot individualitzar. Així, amb freqüència trobem, emprats amb significat idèntic, els termes habitació, estança, recinte, sector, cabana, àmbit o espai, segons l'investigador. En aquest apartat, intentarem establir quina o quines denominacions són adequades per als diversos tipus d'espais construïts.

Hem pres com a punt de partida la distinció d'espais feta per A. Michelozzi per al Llenguadoc (Michelozzi 1982), tot cercant una sèrie de vocables que en català puguin correspondre amb els termes francesos emprats per aquest investigador. A la nostra tesi, vam escollir els termes en català a partir de les definicions de l'edició de 1994 del *Diccionari de la llengua catalana* editat per Enciclopèdia Catalana, després de comparar-les amb les definicions donades per diversos diccionaris d'arquitectura (Bassegoda 1976; Fullana 1984), i ara els hem revisat arrel de l'edició, en 1995, del *Diccionari de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans. Hem prescindit de l'ús de paraules com **sector** o **zona**, que poden resultar de gran utilitat per delimitar espais durant els treballs d'excavació, sobretot en jaciments grans, però que no tenen sig-

nificat funcional i, d'altra banda, poden resultar confusos donat que no tots els equips de recerca utilitzen els mateixos termes amb idèntic significat³. Malgrat això, en algunes ocasions haurem de mantenir els mots **sector** o **espai** per designar un espai tancat quan citem la denominació que li han assignat els seus excavadors.

En primer lloc, creiem que per als tipus de construccions que estudiem, pot resultar útil de fer una distinció a tres nivells: casa, recinte i estança, dins els quals hauríem d'intentar encabir els espais construïts que analitzem. Així mateix, creiem necessari establir sinònims per a cadascun d'aquests tres termes, per tal d'evitar-ne la reiteració excessiva.

Considerem la **casa** com un edifici destinat a servir de lloc d'habitació a un grup humà. Normalment és ocupada per una família nuclear, formada per una parella adulta i la seva descendència no adulta. La casa pot consistir en un únic espai multifuncional, sense compartimentar, o bé estar segmentada en diversos espais, cadascun dels quals estarà destinat a una o varies funcions (normalment, una peça té caràcter pròpiament residencial i en poden haver d'altres destinades a magatzem o treball). En ocasions, emprarem els mots **habitatge** o **habitable** com a sinònims de **casa**, ja que tenen també un significat de lloc on hom viu.

L'espai intern de la casa pot estar compartimentat mitjançant envans; cadascun dels espais resultants serà anomenat **estança**. Quan les estances siguin de dimensions desiguals, utilitzarem el terme **sala** per designar aquell espai de dimensions més grans, ja que la sala és l'habitació principal d'una casa.

Amb una certa freqüència és possible distingir, dins un espai tancat, àrees destinades a activitats diferents, detectables a partir d'elements mobles o d'agencaments domèstics fixos (per exemple, una zona destinada a la mòlta del gra evidenciada per la presència de molins i d'estructures de pedra o espais enllosats), però no delimitades per parets. En aquests casos, podem parlar de diversos **àmbits**.

Per últim, sovint ens trobem amb espais tancats dels quals no podem dir, *a priori*, si es tracta d'una sola casa sense compartimentar o si és en rea-

² BELARTE, M.C. (inèdit), *Arquitectura domèstica a Catalunya durant la protohistòria*, Tesi Doctoral llegida al Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la U.B. el dia 16 de juny de 1995.

³ Així, per exemple, al Puig Castellet de Lloret de Mar, cada recinte delimitat per murs és anomenat **espai**, mentre a l'Illa d'en Reixac i també a Vilars rep el nom de **sector**. En canvi, al Puig Castellet s'anomena **sector** una filera de construccions.

litat una estança que, juntament amb d'altres, integra una casa. En aquestes ocasions, parlarem de **recintes**, ja que el terme té un significat ampli d'espai tancat per parets, sense connotacions funcionals. El terme recinte serà alternat amb **cambra**, de significat igualment genèric. En algun cas es pot utilitzar **habitació**, mot que també designa un espai delimitat per parets, si bé creiem preferible no abusar del seu ús ja que la seva arrel té connotacions implícites de lloc on s'habita, mentre recinte o cambra són més amplis i poden fer referència a altres tipus d'espai (magatzem, zona de treball). La utilització del mot habitació, emperò, pot ser ineludible, sobretot quan es cita acompanyat del nom que se li ha donat a un recinte per distingir-lo dels altres (per exemple: "l'habitació núm. 4"), especialment quan aquesta és la denominació que n'han donat els excavadors.

TIPOLOGIA DE LES CASES AL BRONZE FINAL I PRIMERA EDAT DEL FERRO

En aquests períodes, una bona part de Catalunya es caracteritza per un hàbitat en fons de cabanes amb la base retallada a la roca natural i la superestructura realitzada amb materials duradors, l'anàlisi estructural i funcional de les quals poques vegades dona resultats fructífers. Només a la Catalunya meridional i occidental trobem cases construïdes amb materials duradors i formant poblats amb una certa planificació protourbana, i és en aquestes zones on és possible de realitzar una tipologia de les cases. A les comarques de Lleida, aquest tipus de construccions organitzades en poblats es documenten des del bronze final, mentre al curs inferior de l'Ebre no es documenta un hàbitat protourbà fins a finals del segle VII a.C, coexistent, en els segles immediatament anteriors, l'hàbitat en coves amb les cases aïllades (documentades al Barranc de Sant Antoni [Asensio *et al.* en premsa]).

En els jaciments coneguts i excavats a les àrees esmentades, per norma general, les construccions es disposen sense deixar un espai entre casa i casa, compartint sempre parets mitgeres. La primera impressió és que cadascuna d'aquestes construccions equival a una casa que funcionava amb independència de les altres, i que responia sempre a un mateix tipus d'habitatge, amb planta de tendència al rectangle, si bé a vegades pot ser trapezoïdal o subrectangular. El més freqüent és trobar cases unicel·lulars, rarament compartimentades en dues estances de dimensions desiguals. De fet, les compartimentacions només han estat documentades als

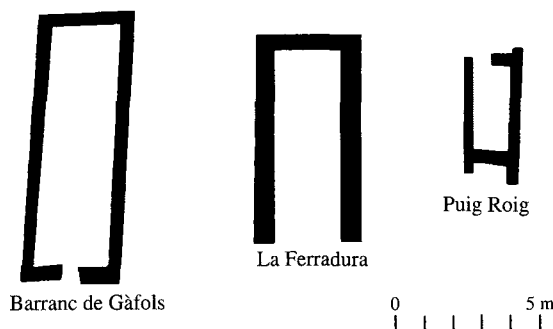

FIGURA 1. Planta esquemàtica d'algunes cases de la primera edat del ferro.

jaciments del Barranc de Gàfols (Belarte *et al.* 1994a i 1994b), el Puig Roig (Genera 1995) i la Ferradura (Maluquer de Motes, 1983). En altres casos, com Genó (Pons, Maya i Buxó 1989), es distingeixen espais amb funcions diferenciades dins un mateix recinte, però aquests no sempre han estat delimitats per envans. En aquest cas, i segons la terminologia que hem establert, podem dir que hi ha diversos àmbits.

Com a exemple d'aquest tipus unicel·lular de casa presentem, a la figura 1, les plantes de tres construccions del Barranc de Gàfols (segon quart del segle VI a.C), la Ferradura (darrer terç del segle VII-primera meitat del VI a.C) i Puig Roig (segona meitat del segle VII a.C), respectivament, que permet apreciar les diferències de dimensions entre elles, especialment si comparem el Puig Roig, de 12 m² de superfície màxima, amb Barranc de Gàfols i la Ferradura⁴, d'una superfície mitjana lleugerament inferior als 20 m²:

Els tres exemples que il·lustrem gràficament pertanyen a les comarques de Tarragona. Per a les comarques de Lleida, l'hàbitat en cases construïdes amb materials duradors es documenta, com hem dit, des d'un moment més antic, i es tracta, en general, de construccions més grans que les de la Catalunya meridional: així les dimensions de les cases de Genó (1100-900 a.C) oscil·len entre 30 i 40 m², amb una excepció, la casa H-2, amb superfície interna de 48 m². i planta en forma d'L, resultant de l'adossament de dos recintes de planta rectangular (Maya 1994: 16), les del Tossal de les Paretetes (1100-900 a.C) tenen una mitjana de 32,6 m² (Gallart 1984 i

⁴ No tenim en consideració en aquest apartat el jaciment d'Aldovesta, ja que no constitueix pròpiament un nucli d'hàbitat sinó que es tracta d'un establiment amb funcions especialitzades (Mascort, Sanmartí i Santacana 1991).

1987) i les de la Serra del Calvari (segles VIII-VII a. C) entre 28 i 42 m² (Rodríguez 1991: 79). En canvi, les cases documentades al jaciment dels Vilars d'Arbeca durant la fase I (650/625-550/525 a.C) tenen una superfície entorn dels 20 m², paral·lelitzable a les de Barranc de Gàfols i la Ferradura. No podem realitzar un quadre amb les plantes esquemàtiques dels jaciments de Lleida ja que les plantes de Genó i la Serra del Calvari no s'han publicat mai.

Les dades de què disposem sobre aquest període indiquen, en primer lloc, que no existeix una relació entre les dimensions d'una casa i el fet que internament comptés o no amb diverses estances. Així, les cases de més grans dimensions documentades a Genó, la Serra del Calvari o Tossal de les Paretetes manquen en general de compartimentacions internes, és a dir, que les diferències de dimensions entre unes i altres construccions no tenen una relació evident amb el fet de ser cases multifuncionals o estances especialitzades, sinó que han de respondre a factors de caràcter econòmic o bé d'organització social o familiar. La distribució dels agençaments interns suggereix que, normalment, cada recinte es correspon amb una casa. No obstant, en alguns assentaments es documenta la concentració de certes activitats o elements, com la mòlta del gra (Barranc de Gàfols) o la presència del forn (Barranc de Gàfols i la Ferradura) en un o pocs recintes concrets del poblat, fet que porta a pensar en l'existència d'unes activitats realitzades de forma comunitària, i que indica que cal ser prudent en interpretar les construccions i no deduir-ne directament la funció a partir de l'estructura.

TIPOLOGIA DE LES CASES AL PERÍODE IBÈRIC

Aquesta situació canvia quan s'inicia el període ibèric, almenys en una bona part dels assentaments que hem estudiat. En primer lloc, la compartimentació de l'espai s'incrementa en relació als períodes anteriors. Així doncs, enfront del predomini gairebé absolut de l'habitació-casa sense compartimentar fins la primera edat del ferro, ara trobem amb una certa freqüència cases integrades per diversos espais ben delimitats. Com a conseqüència, per a aquest període hem pogut establir una veritable tipologia, per a la qual hem tingut en compte els següents jaciments: la Moleta del Remei, Alorda Park, Darró, Tornabous, Anseresa, el Cogulló, el Turó de Ca n'Olivé, la Peña del Moro, Montbarbat, Puig Castellet, Illa d'en Reixac i Ullastret. Tal i com hem fet en l'apartat anterior, reproduïm les plantes esquemàtiques de construc-

cions representatives de cadascun dels tipus i remetem a la bibliografia existent sobre cada jaciment, prescint de publicar-ne la planta completa, ja que tots ells són suficientment coneguts.

En realitat, si ens referim a la forma de la planta en sentit estricte, deixant de banda les compartimentacions internes que puguin eventualment existir, cal dir que només s'hi distingeixen dos models bàsics, dins els quals hi ha múltiples variants a partir d'una diversitat de particions internes. Els dos models esmentats són els següents:

a. Planta rectangular o trapezoidal allargada i dimensions reduïdes: Per norma general, es tracta de recintes d'una superfície entre 20 i 35 m². L'ur planta parteix del model predominant durant la primera edat del ferro, que continuarà sent vigent al llarg de tot el període ibèric, car és el més adequat per assentaments construïts adossant les edificacions a un mur de tanca i compartint parets mitgeres, que és la forma com estan bastits la major part dels poblats ibèrics. El que suposa una novetat en aquest sentit és l'augment de la compartimentació a l'interior d'aquestes estructures. Segons les diferents particions internes, s'originen els següents tipus de planta:

a.1. Inexistència de compartimentació interna, amb un únic espai. Alguns exemples d'aquest tipus poden ser: el recinte 8 d'Anseresa (Serra Vilaró 1921), l'habitació 17 del Cogulló de Sallent (Sánchez 1987), l'habitació 1 de la Moleta del Remei durant la primera fase (425-300 a.C) (Gracia, Munilla i Pallarés 1988a i 1988b) i les habitacions 80 a 90 de Tornabous durant la fase IIa (230-185 a.C) (Cura i Principal 1994, Maluquer de Motes 1986). Es tracta de cases unicel·lulars dins les quals es desenvolupen totes les activitats domèstiques (fig. 2).

a.2. Compartimentació transversal, creant dues estances de planta quadrada i dimensions iguals, o bé creant dues estances desiguals de planta rectangular (fig. 3). Com a exemples podem esmentar l'habitació E d'Alorda Park (Sanmartí i Santacana 1986 i 1992), l'habitació 19 d'Anseresa (Serra Vilaró 1921), l'habitació CVI de Montbarbat (Vilà 1992a i 1992b), l'habitació B-E de la Peña del Moro (Ballbé *et al.* 1986; Barberà 1989), el sector 1-3 de la zona 4 de l'Illa d'en Reixac (López *et al.* 1989), les habitacions 4-5 de Moleta del Remei (Gracia, Munilla i Pallarés 1988a i 1988b), l'habitació 11 del Cogulló (Sánchez

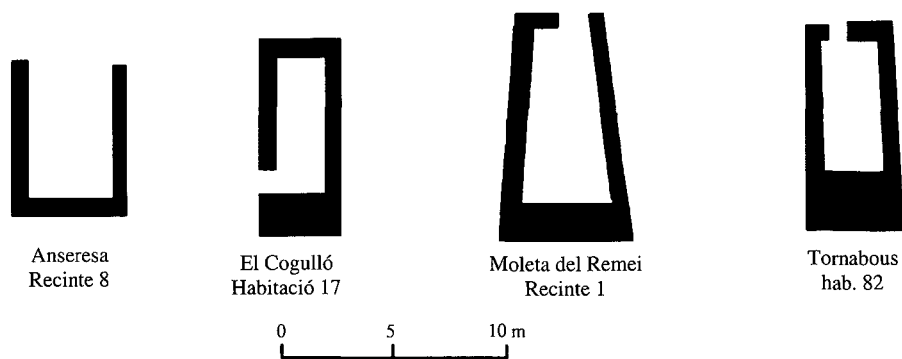

FIGURA 2. Plantes esquemàtiques d'algunes cases del tipus a.1.

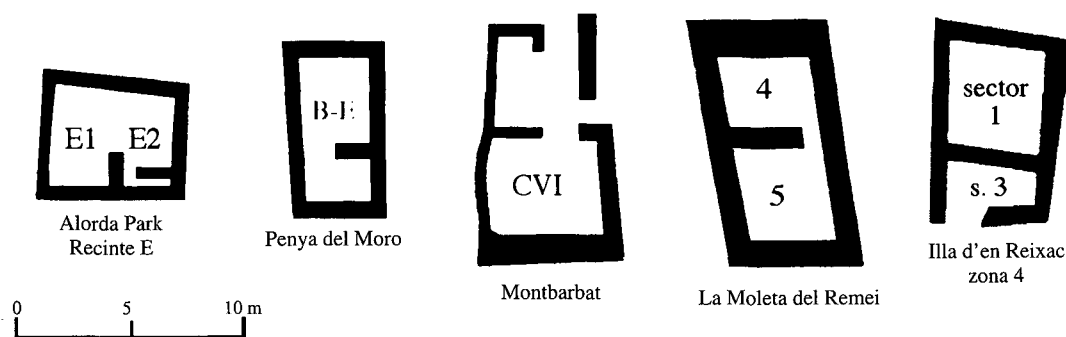

FIGURA 3. Plantes esquemàtiques del tipus a.2.

1987) i, probablement, la major part de recintes del Turó de Ca n'Olivé (Barrial i Francés 1991). La diferenciació en dues estances correspon normalment a causes funcionals: una de les cambres té funció residencial i l'altra fa de magatzem o rebost.

a.3. Compartimentació longitudinal, creant dues habitacions de planta rectangular molt allargada (fig. 4). A aquest tipus pertanyen les habitacions 13-16 de la Moleta del Remei durant la segona fase constructiva (230-110 a.C) (Gracia, Munilla i Pallarés 1988a i 1988b).

a.4. Compartimentació en tres estances creada a partir de la disposició de dos murs, un en sentit longitudinal al recinte i un altre en sentit transversal, obtenint-se tres espais de planta rectangular i dimensions similars, com és el cas de les habitacions 12-9-40 de la Moleta del Remei (Gracia, Munilla i Pallarés 1988a i 1988b); o bé amb un mur longitudinal que arriba des del fons fins als dos terços del recinte, deixant-hi una mena d'avantsala, com als espais 0 i 3 de Puig Castellet (Llorens, Pons i Toledo 1986; Pons, Llorens i Toledo 1989) (fig. 5).

a.5. Compartimentació en sentit vertical, és a dir, amb existència d'altells o bé de pisos superiors. Tenim pocs elements per saber com eren aquests pisos superiors, però la seva existència sembla indubtable en algunes cases de la Penya del Moro, en les quals s'han documentat, en les capes d'enderroc, restes de llars procedents d'un pis superior (Ballbé *et al.* 1986) i Moleta del Remei, on els pisos superiors

FIGURA 4: Planta esquemàtica d'una casa del tipus a.3.

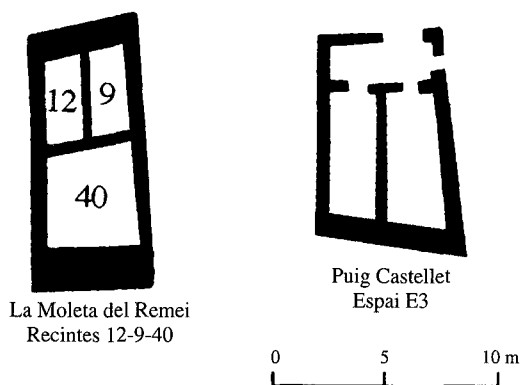

FIGURA 5: Plantes esquemàtiques del tipus a.4.

venen indicats per la presència de basaments d'escaleres (Gracia, Munilla i Pallarés 1988a i 1988b).⁵

a.6. Existència d'una recambra en un angle de l'habitació, delimitada per parets (fig. 6), com a l'habitació 14 de la Moleta del Remei (Gracia, Munilla i Pallarés 1988a i 1988b):

b. *Planta quadrada i grans dimensions:* Es tracta de cases de superfície més gran que en el tipus **a.**, normalment entre 60 i 80 m², si bé en algun cas s'ultrapassen els 100 m². En tots els casos els edificis estan integrats per diverses estances, cadascuna de les quals té la superfície aproximada d'una casa del tipus **a.** Quant als tipus de compartimentació, són diversos:

b.1. Compartimentació en tres recintes, una sala de planta rectangular allargada i major superfície, amb funció residencial o, tal vegada, social (espai de reunió) i els altres dos de planta quadrada i més petits, amb funcions de cuina i magatzem (fig. 7). Dins aquest grup els millors exemples són els blocs C-D-O i L-S-AZ d'Alorda Park, ocupats des del segle VI a.C (Sanmartí i Santacana 1986 i 1992) i la casa excavada al Camp Triangular d'Ullastret pel Dr. Maluquer de Motes, i datada dins la primera meitat del segle V a.C (Maluquer de Motes i Picazo 1992):

⁵ Alguns edificis del poblat d'Alorda Park també suggereixen l'existència de pisos superiors (restes de paviments i d'estructures en les capes d'enderroc, murs d'un gruix considerable), però es tracta d'un tipus de construcció més complexa (tipus b.2), que no es pot considerar dins el grup que ara analitzem.

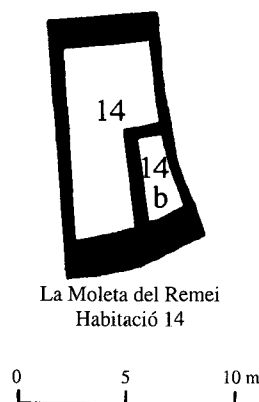

FIGURA 6: Planta esquemàtica d'una casa del tipus a.6.

b.2. Compartimentació en diversos recintes, amb existència d'una mena de passadís que facilita la comunicació entre els diversos espais (fig. 8). Dins aquest tipus hi ha el recinte Z-BO-ZI de la Penya del Moro (s. IV a.C) (Ballbé *et al.* 1986; Barberà 1989), així com els blocs constructius de la part alta del poblat d'Alorda Park, BM-BO-AG, BR-AH-BQ-AI-BS-AC-AB i AO-AN-AQ-AR ocupats durant el segle III a.C (Pou, Sanmartí i Santacana 1994: 190); i, a un nivell més alt de complexitat, la casa núm. 3 de Darró, de finals del segle II a.C (López *et al.* 1992).

b.3. Compartimentació en múltiples estances de forma i dimensions similars (fig. 9): Dins aquest tipus tenim les cases de Tornabous situades entre els carrers 3 i 6, a la fase IIb (segle III a. C) que formen un gran edifici de planta rectangular de 130 m². de superfície (segons Cura i Principal 1994). Aquest bastiment resulta de la juxtaposició de dos edificis quadrats i que, tal vegada, en algun moment haurien funcionat separats.

b.4. Compartimentació en dues habitacions de planta allargada: Documentat als recintes 80 a 90 de Tornabous durant la fase IIb (fig. 10). En realitat, en aquest cas potser no és del tot correcte parlar de compartimentació ja que el que es fa és posar en comunicació grups de dos recintes de planta rectangular de la fase anterior.

En relació a tots aquests tipus de plantes i de compartimentacions hem de dir que les possibilitats de transformar i, sobretot, d'ampliar l'espai que necessitava una casa estaven molt condicionades per la pròpia concepció dels assentaments ibèrics. En efecte, a les construccions amb planta rectangular

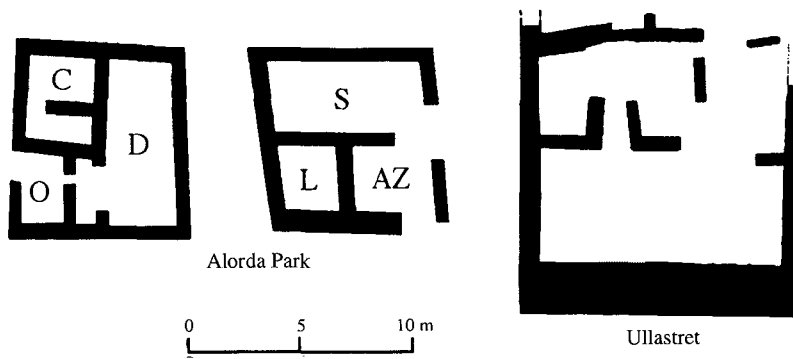

FIGURA 7: Plantes esquemàtiques de cases del tipus b.1.

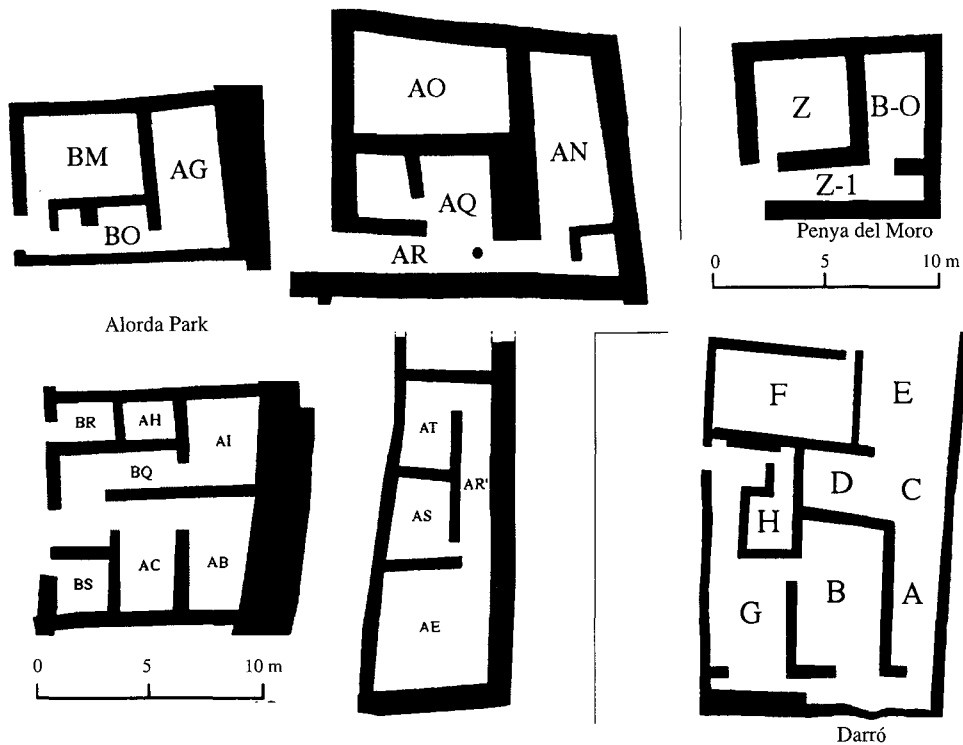

FIGURA 8: Plantes esquemàtiques del tipus b.2.

allargada adossades unes a altres (tipus **a**) l'espai intern de cada casa podia ser compartimentat, donant lloc a les diverses solucions analitzades, però la possibilitat d'ampliació d'aquest espai estava molt limitada i no sembla que estigués prevista des d'un primer moment; només era possible estendre's cap a la part davantera de la casa (com es fa a Puig Castellet, creant avant-sales) o bé efectuant remodelacions que afectessin a les cases dels costats. Aquest darrer cas es produeix a Tornabous en la transició de la fase IIa a la IIb (c. 230 a.C.), en què té lloc el pas del tipus **a** al **b**. D'altra banda, les cases del tipus **b** eren més grans, però per norma general no són fruit d'ampliacions, sinó que en el moment de llur construcció ja s'havia previst un espai més gran i una compartimentació ben clara en diverses habitacions. La con-

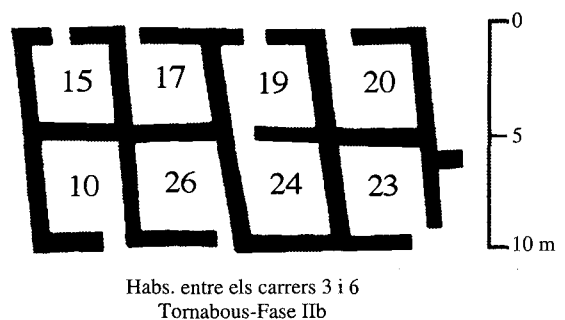

FIGURA 9: Planta esquemàtica de cases del tipus b.3.

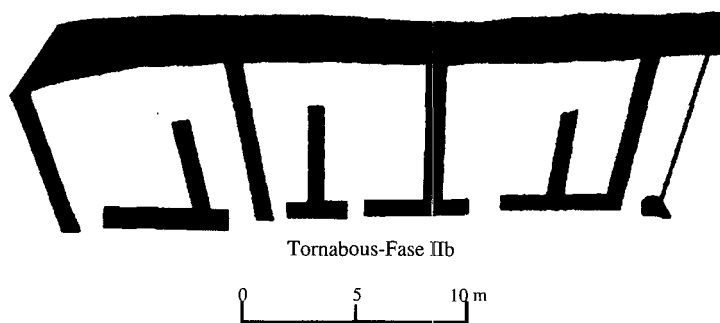

FIGURA 10: Planta esquemàtica de cases del tipus b.4.

cepció diferent d'aquest model de cases des del moment de la seva construcció ens porta a pensar que l'existència d'aquest tipus **b** podria respondre a factors funcionals (separació més clara de les activitats a l'interior de la casa) i, tal vegada, socials.

Cal dir que existeixen excepcions a aquests dos grups amplis que hem establert, ja que hi havia habitacions de planta aproximadament quadrada i superfície entorn dels 20 m², sense compartimentar o dividida en dues estances (per exemple, les habitacions 13 i 14 del Cogulló). Aquestes cases s'haurien d'incloure, per les seves característiques, dins el tipus **a**. Per una altra part, hi ha l'edifici AE-AT-AS-AR' d'Alorda Park, de planta rectangular allargada i dividit en múltiples estances, que està més d'acord amb el tipus **b**., sobretot tenint en compte les seves dimensions. En realitat, més que la forma de la planta en si, cal tenir en compte la superfície, que al tipus **b** és com a mínim tres vegades la de l'**a**. El que és més interessant en aquesta dualitat de models és l'existència de dues concepcions diferents d'edificis, la primera en consonància amb la tradició de la primera edat del ferro, si bé ara es tracta de construccions més grans i sovint compartimentades, i la segona que trobem per primer cop dins el període ibèric, pensada com un edifici de planta complexa amb recintes en certa manera especialitzats. Considerem també interessant destacar el fet que aquests tipus de cases no semblen tenir cap relació amb les cases gregues o púniques. Així mateix, no es documenten cases amb pati central.

En relació a tot això, cal cercar una explicació a la diversitat de tipus estructurals existents. Aquesta qüestió s'ha d'enfocar des de dos punts de vista: en primer lloc, a nivell micro-espacial, ens hem de plantejar per què dins un mateix establiment hi ha diversos tipus de construccions, fet que sens dubte té l'explicació en les diferents funcions a què estaven destinades o en l'estatus social diferenciat dels qui les ocupaven. En segon lloc, a nivell semi-

microespacial es dona el fet que hi ha importants diferències entre un assentament i altre (per exemple, en alguns totes les cases són de planta uniformement en d'altres hi ha diversitat estructural). L'explicació deu raure en la diversitat funcional dels propis assentaments (nuclis amb funció bàsicament defensiva, grans nuclis de població, petits establiments de caràcter rural, etc.). Paral·lelament, també cal tenir en compte el paper jugat per la topografia, que condicionava la distribució de les construccions.

COMPARACIÓ ENTRE L'ESTRUCTURA DE LES CASES PROTOHISTÒRIQUES DE CATALUNYA I LES D'ALTRES ZONES GEOGRÀFICAMENT PROPERES

Hem centrat el nostre estudi en els jaciments de Catalunya, zona que hem estudiat a la nostra tesi doctoral. D'altra banda, som conscients que resulta arbitrari aplicar a la protohistòria les actuals divisions territorials administratives; per tant, hem cregut convenient la comparació dels tipus estructurals que acabem de veure amb els d'altres zones geogràfiques properes durant les mateixes etapes, entre les quals les més adients semblen el País Valencià i el Llenguadoc, en contacte amb Catalunya.

En primer lloc, la zona del Llenguadoc ha estat objecte de diversos treballs, el primer dels quals fou el d'A. Michelozzi (1982), que actualment comença a quedar endarrerit. En aquest treball, l'autor considerà 66 habitacions de les quals era possible conèixer la planta, i observà que un 62,1 % de les cases tenien una única estança mentre el 37,9 restant es componia de varies estances. Les primeres eren més nombroses entre els segles VI i II a.C, mentre les d'estances múltiples es feien més freqüents al segle I a.C. Aquesta evolució és evident al jaciment dels

Castells (Nages), on, a mitjan segle III, totes les cases són unicel·lulars, i, posteriorment, a inicis del segle II a.C, es compartimenten en diverses estances. Al mateix temps, al segle III, algunes cases s'engrandeixen. És interessant la manca de relació entre la grandària de les cases i el fet que tinguin una o més estances (Michelozzi 1982: 63 i seg.). Quant a la superfície d'aquestes cases, Michelozzi observà un increment de la grandària a mida que s'avança en el temps, passant d'una mitjana de 26 m² durant el segle III a 33 m² durant el segle II a.C en el cas de Nages.

Un article recent de B. Dedet actualitza aquestes dades i proposa una tipologia de cases per al Llenguadoc (Dedet 1994: 131-145), en la qual distingeix set tipus que coexisteixen des de finals del segle VI fins al canvi d'era, sis dels quals tenen paral·lels per a Catalunya. Els tipus 1, 2 i 4 de Dedet, de planta unicel·lular, corresponen al nostre tipus **a.1.** (ell en diferència tres segons la ubicació de la porta i la distribució interna dels elements). El tipus 3 es correspon amb el nostre **a.2.** Al tipus 5 pertanyen les construccions amb un pati que dona accés a diverses habitacions, i està documentat a Pech-Maho (mitjan segle V-segle II a.C), Peyriac-de-Mer (segle III a.C), i també a Lattes (no citat per Dedet), entre el segle IV i el II a.C (López 1994: 311 i seg.); aquest tipus sembla comparable al nostre tipus **a.4.**, representat per alguns recintes de Puig Castellet dotats d'avantsala i dividits en dues estances. El tipus 7 el constitueixen habitacions que han donat vestigis de funcions complementàries i que no sempre estan adossades. Aquest tipus de cases es documenta a Lattes durant el segle III a.C, on un dels recintes té funció d'habitatge i l'altre de magatzem (Garcia 1990: 311 i seg.). Aquesta distribució, de fet, és similar a la d'alguns assentaments laietans (per exemple, la Penya del Moro i Mas Boscà), on la distribució de l'espai domèstic és sempre bipartita, tractant-se d'habitacions adossades en planta o bé en alçada. Quant al tipus 6, és l'únic per al qual no hem trobat paral·lels per a Catalunya: es tracta de cases amb diverses habitacions distribuïdes radialment a partir d'un punt central, com la casa núm. 1 de Gailhan (segona meitat del segle V a.C). Aquí Dedet tampoc cita el jaciment de Lattes, on es documenta un gran edifici ocupat durant el segle II a.C, amb 290 m² de superfície, pati central i set estances (Garcia 1994: 155 i seg.).

A tot això cal afegir les dades procedents d'altres jaciments no considerats per Dedet. En aquest sentit, són especialment interessants els treballs realitzats a l'Illa de Martigues, on s'han documentat dos assentaments, el primer dels quals és ocupat entre els inicis del segle V i inicis del segle II a.C, i el segon des d'inicis del II fins a finals del mateix segle

o començaments del segle I a.C. En el més antic dels poblats, les cases són, per norma general, de dimensions reduïdes, i les superfícies mitjanes mai no ultrapassen els 12 m². L'evolució d'aquest assentament és interessant, car, al llarg dels segles IV i III a.C, les cases sofreixen diverses remodelacions, de tal manera que en uns habitacles la superfície es compartimenta i es redueix, al mateix temps que altres cases són ampliades. Quant a les formes de les plantes, trobem tres models: rectangular, quadrada i en forma d'L (Chausserie-Laprée i Nin 1987). Aquest darrer tipus de planta també es documenta a Nages. En el segon dels assentaments, durant el segle II a.C, augmenta lleugerament la superfície mitjana de les cases, arribant als 16 m² (Chausserie-Laprée 1988 b: 50). De tot això es dedueix un predomini de cases que es podrien incloure dins el nostre tipus **a.**, amb la diferència que les plantes en forma de "L" semblen ser freqüents, mentre a Catalunya no s'han documentat, a excepció, tal vegada, de la casa H-2 de Genó (Maya 1994: 16). Les construccions paral·lelitzables al nostre tipus **b.** no semblen aparèixer abans del segle I a.C.

Quant a les dimensions d'aquestes cases del Llenguadoc, Dedet assenyala que llur grandària augmenta amb el pas del temps, de manera que a mitjan segle VI a.C la superfície mitjana se situa en uns 24 m² mentre que al segle I a.C aquesta mitjana és de 41,5 m² (Dedet 1994: 142). Segons aquestes dades, sembla que les dimensions de les cases són paral·lelitzables amb les de Catalunya.

Pel que fa al País Valencià, trobem un panorama relativament similar al de Catalunya, si bé sembla que a mida que anem cap al sud augmenta la complexitat en l'estructura de les cases. Ca dir que a les comarques de Castelló és on els tipus estructurals són més similars als de Catalunya. En efecte, en aquesta zona hi ha cases de planta rectangular formades per un sol recinte (el nostre tipus **a.1.**), de caràcter multifuncional, al costat de cases compartimentades, algunes organitzades verticalment, amb pisos superiors (Puig de la Nao de Benicarló), d'altres distribuïdes horitzontalment, amb dues o tres estances (també al Puig de la Nao) —tipus **a.2.** i **a.4.** Per últim, alguns habitacles tenen compartimentacions múltiples, amb un màxim de sis estances a Los Castellares, on hi ha edificis de 52 m² (Gusi i Oliver 1989b: 133-136), segons un tipus comparable al nostre **b.1.** A la zona central del País Valencià, corresponent a l'Edetània, comencem a trobar un panorama més complex. En aquest cas, al costat d'assentaments on totes les cases són unicel·lulars (**a.1.**), com el Puntal dels Llops (Bernabeu *et al.* 1986: 321-337; Bonet i Guérin 1989: 80-84), en trobem d'altres amb cases més grans, amb un grau considerable de com-

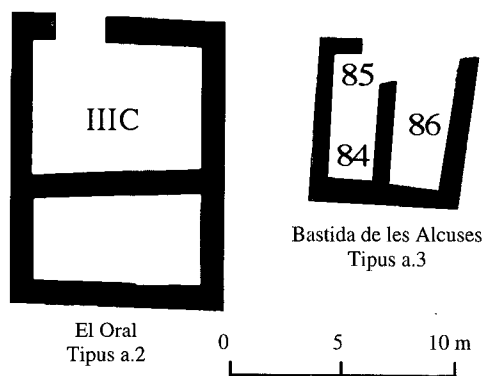

FIGURA 11: Planta esquemàtica de cases del tipus a al País Valencià.

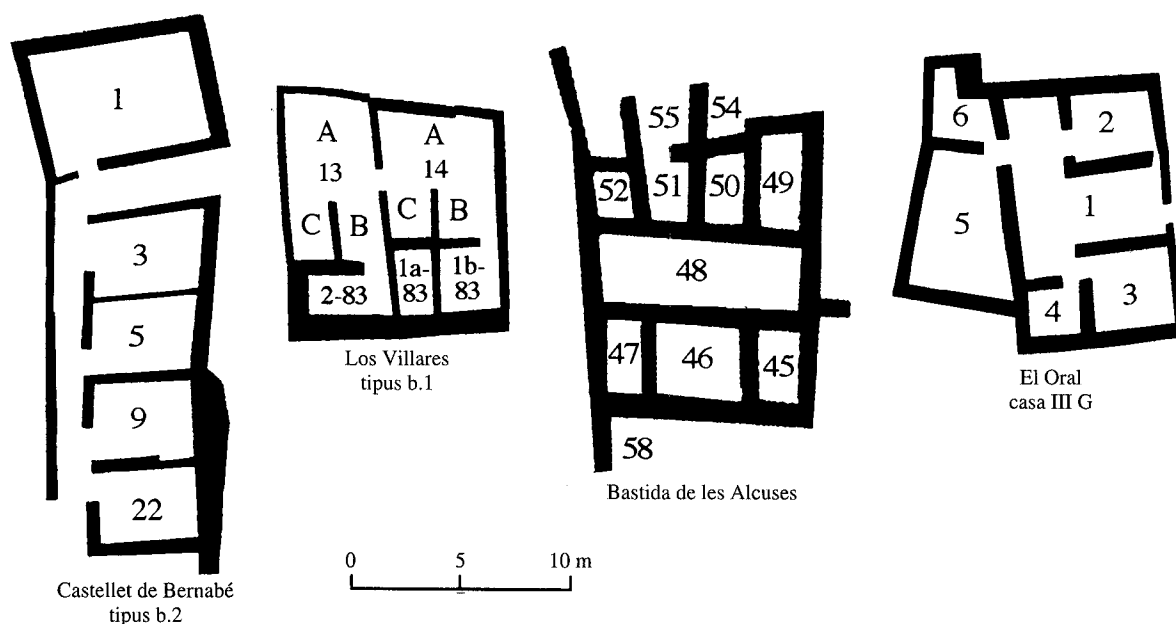

FIGURA 12: Planta de cases del tipus b al País Valencià.

partimentació i complexitat. En aquest darrer grup hem de situar els assentaments de Los Villares (s. III a.C), amb cases entorn dels 70 m² de superfície, de planta rectangular i nombroses estances (Mata 1991), i que semblen una variant del nostre tipus **b.1.**; o la Seña, amb un edifici de 50 m² ocupat per diferents recintes disposats entorn d'un pati interior (Bonet i Guérin 1989: 80-84). Trobem també assentaments amb diversitat de tipus de plantes, un dels quals és el Castellet de Bernabé, amb cases de planta rectangular allargada i una única estança, i al mateix temps amb un edifici excepcional de 150 m² format per cinc estances destinades a funcions diferenciades i comunicades per un passadís amb forma d'L (Bonet i Guérin 1989: 80-84; Bonet, Guérin i Mata 1994: 127), bastiment que té la mateixa estructura que les cases del tipus **b.2.** d'Alorda Park (fig. 12). Un altre d'aquests assentaments és la

Bastida de les Alcuses (s. V-IV a.C), on hi havia cases unicel·lulars (fig. 11), d'altres amb dues estances, algunes amb diverses habitacions entorn d'un espai central i d'altres amb quatre estances col·locades longitudinalment formant edificis rectangulars de 60 m² (Santos, 1986: 339-348) (fig. 12). En la línia d'aquestes construccions de La Bastida de les Alcuses cal situar les de Covalta (Albaida, Alacant), amb cases de planta rectangular formades per diverses estances (Abad 1989: 75-79). A un nivell més alt de complexitat se situa l'assentament del Oral on, des de la primera meitat del segle V a. C., coexisteixen dos tipus de cases: les més senzilles, de dues estances i 20 m² de superfície (tipus **a.2.**) (fig. 11), i les altres, amb múltiples estances, arribant fins a 8 o 9, i amb superfície de 120 m² (fig. 12). Algunes de les cases d'aquest poblat estan organitzades entorn de patis, situats a la part de darrere, metre llurs faç-

nes donen als carrers principals (Abad 1989: 75-79; Abad i Sala 1993: 233-234).

A les figures 11 i 12 recollim, esquematitzats, alguns dels tipus de planta que es documenten als assentaments ibèrics valencians, classificats segons la tipologia que hem establert més amunt:

CONSIDERACIONS FINALS

En general, els tipus estructurals a les tres àrees estudiades són similars, si bé sembla que a la zona més meridional són més abundants les cases de tipus complex, de dimensions lleugerament superiors i, el que és més important, ja des de la primera meitat del segle V a.C. A Catalunya, sembla que l'augment de la complexitat estructural és una mica més tardà, si bé al Puig de Sant Andreu hi ha cases de gran superfície i estructura complexa -tipus **b.1.**- també des del segle V a.C (Picazo i Maluquer de Motes 1992); a Alorda Park, les cases del tipus **b.1.** són del segle IV, i les del tipus **b.2.** estan ocupades amb seguretat des del segle III a.C. És possible que les construccions d'aquest darrer tipus tinguessin una fase del segle IV, però no es pot assegurar ja que estan en curs d'excavació. A Darró, la casa del tipus **b.2.** és més tardana, de finals del segle II a.C. Per una altra part, cal destacar la presència, tant al País

Valencià com al Lenguadoc, de cases organitzades entorn de patis o bé amb espais oberts al seu interior, tipus que fins al moment no ha estat ben documentat a Catalunya, si bé això pot respondre a l'escassetat d'excavacions en extensió.

Les dades que hem considerat al llarg d'aquest article ens mostren, d'una banda, una sèrie de trets comuns a les tres zones estudiades i, per una altra part, certes diferències acusades, sobretot a mesura que anem cap al sud del País Valencià. En efecte, es pot dir que a les tres zones existeix un tipus bàsic de casa, amb planta rectangular, que pot estar compartimentada o no, i que poques vegades té més de tres estances. La grandària d'aquestes cases varia considerablement en tots els casos, i sembla que les dimensions mínimes d'aquestes cases (20 m²) poden correspondre a l'espai que necessita una família nuclear per viure. Al costat d'aquest tipus base sorgeixen, en ocasions, cases de gran complexitat i dimensions considerables, sobretot en assentaments d'una certa entitat. L'existència de cases més grans pot estar lligada a grups familiars més amplis (superant l'estructura de la família nuclear) o bé a famílies més poderoses que les altres, si no als dos factors.

Esperem que la continuació dels treballs d'excavació i interpretació en els jaciments que actualment estan en curs d'estudi permeti confirmar, completar o revisar les idees que aquí s'han apuntat.

BIBLIOGRAFIA

- ABAD, L. (1989), "El sur del País valenciano", *Habitat et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la protohistoire*. Colloque International (pré-actes), Arles-sur-Rhône, 1989; pp. 75-79.
- ABAD, L.; SALA, F. (1993), *El poblado ibérico de El Oral (san Fulgencio, Alicante)*, S.I.P. T.V., núm. 90, València.
- ASENSIO, D.; BELARTE, M.C.; FERRER, C.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (en premsa), "El jaciment del Barranc de Sant Antoni (Ginestar, Ribera d'Ebre)," *Primera Taula d'Arqueologia. Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1.600 i el 500 a.n.e. a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la depressió de l'Ebre*, Sant Feliu de Codines, 18-19 de novembre de 1994 (Actes).
- BALLBÉ, X.; BARBERÀ, J.; BARRIAL, O.; FOLCH, J.; MENÉNDEZ, X.; MIRÓ, C.; MIRÓ, M.T.; MIRÓ, N.; MOLIST, N.; SOLIAS, J. M. (1986), "Distribución del espacio en el poblado ibérico de la Peña del Moro de Sant Just Desvern (Baix Llobregat)". *Arqueología Espacial (Coloquio sobre el microespacio)*, 9, pp. 303-320.
- BARBERÀ, J. (1989), "El poblado ibèric de La Peña del Moro de Sant Just Desvern". *Tribuna d'Arqueologia 1988-1989*, pp. 7-13.
- BARRIAL, O.; FRANCÈS, J. (1991), "Noves excavacions al poblado ibèric del Turó de Ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental)". *Arcaona*, 9.
- BASSEGODA, B. (1976). *Nuevo glosario de vocablos usuales en la técnica edificatoria con las respectivas definición, etimología, sinonimia y equivalencia en alemán, catalán, francés, inglés e italiano. Diccionario políglota de la Arquitectura*, Barcelona.
- BELARTE, M.C.; BARBERÀ, J. (1994), "La casa ibèrica a la Catalunya litoral: els seus elements i la seva distribució", *Cota Zero*, núm. 10, pp. 38-48.

- BELARTE, M.C.; MASCORT, M.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1994a), "L'assentament protohistòric del Barrac de Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre)". *Tribuna d'Arqueologia 1992-1993*, pp. 63-72.
- BELARTE, M.C.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1994b), "El asentamiento protohistórico del Barrac de Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre, Tarragona)", *1º Congreso de Arqueología Peninsular (Porto, 12-18 de Outubro de 1993)*, Actes, vol. 3, pp. 231-247.
- BERNABEU, J.; BONET, H.; GUÉRIN, P.; MATA, C. (1986), "Análisis microespacial del poblado ibérico del Puntal dels Llops (Olocau, Valencia)", *Arqueologia Espacial (Coloquio sobre el microespacio)*, 9, pp. 321-337.
- BONET, H.; GUÉRIN, P. (1989a), "Techniques de construction et aménagement des espaces domestiques ibériques en région valencienne", *Habitat et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la protohistoire*. Colloque International (pré-actes). Arles-sur-Rhône, 1989; pp. 128-132.
- BONET, H.; GUÉRIN, P. (1989b), "Habitats et organisation du territoire édétanien jusqu'au début du IIe s. av. J.-C.", *Habitat et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la protohistoire*. Colloque International (pré-actes). Arles-sur-Rhône, 1989; pp. 80-84.
- BONET, H., GUÉRIN, P., MATA, C. (1994), "Urbanisme i habitatge ibèrics al País Valencià", *Cota Zero*, 10, pp. 115-130.
- CHAUSSERIE-LAPREE, J. (1988), "Le second village gaulois", *Les dossiers Histoire et Archéologie*, 128, pp. 50-57.
- CHAUSSERIE-LAPREE, J., NIN, N. (1987), "Le village protohistorique d'Ile à Martigues (B.-du-Rh.). Urbanisme et architecture de la phase primitive (début du IIème s. av. J.-C.). II.- Données nouvelles sur l'urbanisme et architecture domestique", *Documents d'Archéologie Méridionale*, 10, pp. 31-89.
- CURA, M. (1994), "El poblament pre-romà del Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell). Noves constatacions arqueològiques després de les actuacions del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya (1987-1992)", *Tribuna d'Arqueologia 1992-1993*, pp. 73-84.
- CURA, M.; PRINCIPAL, J. (1994), "Las fases cronológicas del yacimiento prerromano de Molí d'Espígol (Tornabous-Urgell, Lérida); *1º Congreso de Arqueología Peninsular (Porto, 12-18 de Outubro de 1993)*, Actes, vol. 3, pp. 267-279.
- DEDET, B. (1994), "Visió general de l'habitació i l'hàbitat al Llenguadoc i al Rosselló durant la protohistòria", *Cota Zero*, 10, pp. 131-145.
- FULLANA, M. (1984), *Diccionari de l'art i dels oficis de la construcció*, Mallorca.
- GALLART, J. (1984), "Tossal de les Paretetes (Albages)". *Arqueologia* 83, pp. 185.
- GALLART, J. (1987), "Tossal de les Paretetes (Albages)". *Arqueologia* 84-85, pp. 102.
- GARCÉS, I., JUNYENT, E. (1988), "El poblament dels camps d'urnes i ibèric de Vilars (Arbeca, Les Garrigues)". *Tribuna d'Arqueologia 1987-1988*, pp. 103-114.
- GARCÉS, I., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. (1994), "Els Vilars (Arbeca, Les Garrigues): Primera Edat del Ferro i època ibèrica a la plana occidental catalana"; *El poblament ibèric a Catalunya (Actes)*, *Laietània*, 8, pp. 43-59.
- GARCÍA, D. (1990), "Urbanisme et architecture de la ville de Lattara aux IIIe-Ier s. av. n. è. Premières observations", *Lattara*, 3, pp. 303-316.
- GARCÍA, D. (1994), "Une maison à cour de plan méditerranéen du IIe s. av. n. è. (îlot 9)", *Lattara*, 7, pp. 155-169.
- GENERA, M. (1995), *El poblament protohistòric del Puig Roig del Roget (El Masroig, Priorat)*, Barcelona.
- GRACIA, F.; MUNILLA, G. (1994), "Estructuració cronocupacional del poblament ibèric en les comarcas del Ebro", *El poblament ibèric a Catalunya (Actes)*, *Laietània*, 8, pp. 209-255.
- GRACIA, F.; MUNILLA, G.; PALLARÉS, R. (1988a), *La Moleta del Remei, Alcanar, Montsià. Campañas 1985-1986*, Tarragona.
- GRACIA, F.; MUNILLA, G.; PALLARÉS, R. (1988b), "Les darreres campanyes d'excavacions al poblament ibèric de la Moleta del Remei (Alcanar, Montsià): 1985-1987". *Tribuna d'Arqueologia 1987-1988*, pp. 145-151.
- GUSI, F.; OLIVER, A. (1989), "Los espacios domésticos en los hábitats ibéricos del valle inferior del Ebro y comarcas de Castellón de la Plana", *Habitat et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la protohistoire*. Colloque International (pré-actes). Arles-sur-Rhône, 1989; pp. 133-136.
- JUNYENT, E.; BALDELLOU, V. (1972), "Estudio de una casa ibérica en el poblado de «Mas Boscà»". *Príncipe de Viana*, nº 126 i 127 (Separata).
- JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LOPEZ, J. (1994), "L'origen de l'arquitectura en pedra i l'urbanisme a la Catalunya occidental", *Cota Zero*, 10, pp. 73-89.
- LLORENS, J. M.; PONS, E.; TOLEDO, A. (1986): "La distribución del espacio en el recinto fortificado ibérico de «Puig Castellet» (Lloret de Mar-La Selva, Girona)". *Arqueologia Espacial (Coloquio sobre el microespacio)*, 9, pp. 237-256.
- LÓPEZ, A.; FIERRO, X.; CAIXAL, A.; CASTELLANO, A. (1992), *La Primera Vilanova. L'establiment ibèric i la vil·la romana d'Arró, Darró o Adarró de Vilanova i la Geltrú. Síntesi dels resultats de les darreres recerques arqueològiques i històriques*, Vilanova i la Geltrú.
- LÓPEZ, J.B. (1994), "Les fouilles des îlots 7-est et 7-ouest (IVe-IIe s. av. n. è.)", *Lattara*, 7, pp. 97-144.

- LÓPEZ, J.B.; LLORENS, J.M.; MARTÍN, M.A.; MATARÓ, M.; TOLEDO, A. (1989), "L'Illa d'en Reixac (Ullastret). Resultats provisionals de les campanyes d'excavació 1987-1988". *Tribuna d'Arqueologia 1988-1989*, pp. 89-97.
- LÓPEZ, J.B.; LLORENS, J.M.; MARTÍN, M.A.; MATARÓ, M.; DE CHAZELLES, Cl.-A. (1992), "Campanya de 1991 a l'Illa d'en Reixac (Ullastret)". *Primeres Jornades d'Arqueologia de Girona*, pp. 36-43.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1983), *El poblado paleoibérico de La Ferradura, Ulldecona*. P.I.P., VII, Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1986), *Molí d'Espígol, Tornabous. Poblament ibèric*, Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J.; PICAZO, M. (1992), "Una casa del final del segle V a l'oppidum d'Ullastret". *Fonaments*, 8, pp. 25-51.
- MARTÍN, A. (1988), *Ullastret. Poblament ibèric*, Girona.
- MARTÍN, M.A.; MATARÓ, M.; LÓPEZ, J.; LLORENS, J.M.; CARAVACA, J. (1994), "El jaciment de l'Illa d'en Reixac d'Ullastret. Campanyes de 1992 i 1993", *2 Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, pp. 38-45.
- MARTÍNEZ i HUALDE, A.; VICENTE i CASTELLS, J. (1966), *El poblament ibèric de Puig Castellar. Excavacions dels anys 1954-1958*, Barcelona.
- MASCORT, M.T.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1991), *El jaciment protohistòric d'Aldovesta (Benifallet) i el comerç fenici arcaic a la Catalunya Meridional*, Tarragona.
- MATA, C., (1991), *Los Villares (Caudete de las Fuentes, Valencia). Origen y evolución de la cultura ibérica*, S.I.P., T.V., núm. 88.
- MAYA, J. L. (1994), "En torno al origen del mundo ibérico catalán: problemas de sustrato", *El poblament ibèric a Catalunya (Actes)*, *Laietània*, 8, pp. 9-19.
- MICHELOZZI, A. (1982), *L'habitat protohistorique en Languedoc oriental (VIIIe-Ier s. av. J.-C.)*, Caiverac.
- PONS, E.; LLORENS, J. M.; TOLEDO, A. (1989), "Le hameau fortifié du Puig Castellet à Lloret de Mar (Girona, Espagne). Un Bilan de recherches". *Documents d'Archéologie Méridionale*, 12, pp. 191-222.
- PONS, E.; MAYA, J.L.; BUXÓ, R. (1989), "Hábitat y estructuras domésticas durante el final de la Edad del Bronce en el norte y oeste de Catalunya". *Habitat et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la protohistoire*. Colloque International (pré-actes). Arles-sur-Rhône.
- POU, J.; SAMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1994), "El poblament ibèric a la Cessetània", *El poblament ibèric a Catalunya (Actes)*, *Laietània*, 8, pp. 183-206.
- RODRÍGUEZ I DUQUE, J.I. (1986) "La Serra del Calvari (La Granja d'Escarp, Lleida). Noves dades sobre l'Edat del Ferro al Baix Segre". *Protohistòria Catalana. 6è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. 7-9 desembre de 1984*, pp. 127-134.
- RODRÍGUEZ I DUQUE, J.I. (1991), "Algunes dades sobre l'Edat del Ferro al Segrià: el jaciment de la Serra del Calvari (La Granja d'Escarp) i altres del seu entorn" *Tribuna d'Arqueologia 1989-1990*, pp. 77-86.
- ROUX, J.-C. (1990), "Aménagements domestiques dans les îlots 1, 3 et 4 nord de Lattes (IIIe-Ier s. av. n. è.)", *Lattara*, 3, pp. 317-327.
- SÁNCHEZ, E. (1987), *El poblament pre-romà al Bages. El poblament pre-romà a les valls mitjanes del Llobregat i del Cardener*, Manresa.
- SANMARTÍ, J.; GILI, E.; RIGO, A.; DE LA PINTA, J.LL. (1992), *Els primers pobladors de Santa Coloma de Gramenet. Dels orígens al món romà*, Santa Coloma de Gramenet.
- SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1986) "Análisis funcional de los recintos domésticos del poblado de Alorda Park (Calafell, Baix Penedès, Tarragona)". *Arqueologia Espacial (Coloquio sobre el microespacio)*, 9, pp. 257-269.
- SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1992), *El poblament ibèric d'Alorda Park, Calafell, Baix Penedès*, Barcelona.
- SANTOS, J.A. (1986), "Vivienda y distribución desigual de la riqueza en La Bastida de les Alcuses (Valencia)", *Arqueologia Espacial (Coloquio sobre el microespacio)*, 9, pp. 339-348.
- SERRA VILARÓ, J. (1921), "Poblado ibérico de Anseresa-Olius. Memoria de las excavaciones realizadas en 1919-1920", Madrid.
- VILÀ, M. V.; ALBIOL, E.; BARRACHINA, C.; BURGUEÑO, E.; NEGRE, M.; MARTÍN, S.; RAMON, E. (1992a), "Montbarbat (Lloret de Mar, Maçanet de la Selva). Campanya 1991." *Primeres Jornades d'Arqueologia de Girona*, pp. 52-59.
- VILÀ, M. V.; BARRACHINA, M. C.; MARTÍN, S.; NEGRE, M. M.; RAMON, E. (1992b), "El poblament ibèric de Montbarbat (Lloret de Mar, La Selva)", *Tribuna d'Arqueologia 1990-1991*, pp. 107-114.